

Jan van de Kamp

OP VERZOEK VAN VROMEN VERTAALD

Duitse vertalingen van gereformeerde
stichtelijke lectuur 1667-1697
en de rol van netwerken

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

De uitgave van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door financiële
ondersteuning van:
Stichting Studie der Nadere Reformatie (SSNR)
Stichting Vrienden van Heidelberg en Dordrecht (SVVHED)
Stichting Zonneweelde

Uitleg van de afbeeldingen en illustratie op de voorzijde:

Rechts in het midden is de titelpagina van de Duitse vertaling van Willem Teellincks *Soliloquium* (1671) te zien. Het was vertaald door Johann Deusing, op de titelpagina aangeduid als J.D.B. Netwerken speelden een rol ten aanzien van de vertalingen van stichtelijke boeken van Deusing en anderen. Twee personen die deel uitmaakten van die netwerken, zijn afgebeeld: linksonder Johann Jakob Schütz, rechtsboven Theodor Undereyck.

www.uitgeverijboekencentrum.nl
Ontwerp omslag: Oblong, Jet Frenken
Binnenwerk: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

ISBN 978 90 239 2110 3
NUR 700, 704

© 2012 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Woord vooraf 9

- 1 Inleiding 11
  - 1.1 Inleiding 11
  - 1.2 Begrippen 12
    - 1.2.1 De lutherse en gereformeerde confessie in Duitsland 12
    - 1.2.2 Stichtelijk 14
    - 1.2.3 Productie, distributie en receptie 14
    - 1.2.4 Netwerk 15
  - 1.3 Protestantse vroomheidsrichtingen in de vroegmoderne tijd 15
  - 1.4 Onderzoeksvraag en methode 18
  - 1.5 Opbouw 20
  - 1.6 Literatuur 21
- 2 Vertalingen van Engelse en Nederlandse stichtelijke geschriften in het Duits in de zeventiende eeuw en aan het begin van de achttiende eeuw 23
  - 2.1 Cijfers en feiten 23
  - 2.2 Verspreidingskanalen vanuit Engeland en de Nederlanden naar Duitsland 24
  - 2.3 Productie, distributie en receptie 26
  - 2.4 De vertaler en zijn vertaalmethode 26
  - 2.5 De opvattingen van Duitse lutherse theologen over Engelse stichtelijke literatuur 27
  - 2.6 Literatuur 29
- 3 Johannes Duysing (1644-1673) 31
  - 3.1 Geschiedenis van de stad Bremen en van de gereformeerde theologiebeoefening aldaar 31
  - 3.2 Duysings jeugd, studie en predikantschap 34
  - 3.3 Ontmoeting met Theodor Undereyck en predikantschap in Bremen 35

- 3.4 Sprachkhuisen, Balsam für eine kranke Seele (1673) 38
- 3.5 Conclusie 40
- 3.6 Bronnen in archieven en bibliotheken 41
- 3.7 Gepubliceerde bronnen 41
- 3.8 Literatuur 41

- 4 Johann Deusing (1639?-ca. 1697) 45
  - 4.1 Jeugd, studie en loopbaan 45
  - 4.2 Vertalingen 46
  - 4.3 Conclusie 59
    - 4.3.1 Deusings vertalingen 59
    - 4.3.2 Het aandeel en de plaats van de Baxter-vertalingen 61
    - 4.3.3 Bronteksten, vertaalmethode en -kwaliteit 64
    - 4.3.4 Receptie 66
  - 4.4 Bronnen in archieven en bibliotheken 66
  - 4.5 Gepubliceerde bronnen 67
  - 4.6 Literatuur 67

- 5 Philipp Erberfeld (1639-1709) 69
  - 5.1 Geschiedenis van de hertogdommen Kleve, Mark, Jülich en Berg en van de gereformeerde kerken aldaar 69
  - 5.2 Jeugd en studie 70
  - 5.3 Carrière in Berlijn (1664-1668) 71
  - 5.4 Huwelijk en verblijf in Keulen (1668-1675) 72
  - 5.5 Correspondentie met Johann Jakob Schütz (1674-1675) 73
  - 5.6 Brandenburgschout en raadsheer in Duisburg (1675-1709) 75
  - 5.7 Relatie tot de gereformeerde, lutherse en rooms-katholieke gemeente in Duisburg 77
  - 5.8 Privé- en familielevens in de Duisburgse periode 80
  - 5.9 Erberfelds religieuze contacten in de Duisburgse periode 82
  - 5.10 Saldenus, Der Weg des Lebens (1667) 83
  - 5.11 Saldenus, Christliche Kinder-Schule (1669) 84
  - 5.12 Saldenus, Die Krafft des Abendmahls (1669) 85
  - 5.13 Saldenus, Kurtz und deutlicher Bericht von dem Beruf des armen Sünders zu Gott (1672) 86
  - 5.14 Saldenus, Leben auß dem Tode (1675) 87
  - 5.15 Vertaling van Teellinck, Noodwendigh vertoogh (ca. 1675) 90
  - 5.16 Hermann Hugo, Gottselige Begierden und andächtige Seufzer (1706) 91
  - 5.17 Conclusie 94
    - 5.17.1 Jeugd, studie en carrière 94
    - 5.17.2 Bekering en veranderde houding ten opzichte van de wereld 95

- 5.17.3 Familie, contacten en hun theologische ligging 96
- 5.17.4 Erberfeld als aanhanger van het Duitse gereformeerde piëtisme 97
- 5.17.5 Erberfelds vertalingen van Nederlandse stichtelijke literatuur en zijn gedichten 99
- 5.18 Bronnen in archieven en bibliotheken 100
- 5.19 Gepubliceerde bronnen 100
- 5.20 Literatuur 103
- 6 Johann Christoph Noltenius (1644-1719) 107
- 6.1 Jeugd en studie 107
- 6.2 Rector in Salzuflen (1672-1676) 107
- 6.3 Hofpredikant in Lüchow (1676-1677) en garnizoenspredikant in Draheim (1677-1680) 108
- 6.4 Hof- en garnizoenspredikant op de Sparrenburg en predikant te Bielefeld (1680-1719) 108
- 6.5 Saldenus, Der fallende und aufstehende Christ (1672) 111
- 6.6 Conclusie 114
- 6.7 Bronnen in archieven en bibliotheken 115
- 6.8 Gepubliceerde bronnen 116
- 6.9 Literatuur 116
- 7 Henning Koch (1633-1691) 119
- 7.1 Geboorte en studie 119
- 7.2 Predikant (1661-1691) 121
- 7.3 Gelegenheidsgeschriften en contacten 122
- 7.4 Hall, Paßions-Andachten (1674) 124
- 7.5 Hall, Himmels-Lust auff Erden (1677) 126
- 7.6 Hall, Wahrer Studenten-Ruhm (1677) 127
- 7.7 Hall, Friedens-Altar (1678) 127
- 7.8 Hall, Besiegete Todes-Furcht (1680) 128
- 7.9 Hall, Nacht-Lieder / Der heilige Orden / Die Klage und Thränen Sion (1683) 128
- 7.10 Hall, Der gerechte Mammon (1684) 129
- 7.11 Hall, Merckzeichen der Tugenden und Laster (1685) 131
- 7.12 Conclusie 132
- 7.13 Bronnen in archieven en bibliotheken 135
- 7.14 Gepubliceerde bronnen 136
- 7.15 Literatuur 136
- 8 Conclusie 139
- 8.1 Inleiding 139
- 8.2 Sociale, theologische en religieuze achtergrond van de vertalers 139

-
-
-
- 8.3 Vertalingen en motivaties 141
  - 8.4 De rol van derden en van netwerken 144
  - 8.5 Bronteksten van de vertalingen 147
  - 8.6 Vertaalmethode en mate van bewerking 147
  - 8.7 Receptie en betekenis van de vertalingen in de gereformeerde en lutherse confessie in Duitsland 149
  - 8.8 De invloed van Duitse vertalingen van Engelse en Nederlandse stichtelijke literatuur op het Duitse lutherse piëtisme in engere en ruimere zin 150
  - 8.9 De samenhang tussen het Duitse lutherse en het Duitse gereformeerde piëtisme 152
  - 8.10 De samenhang tussen de Engelse, Nederlandse en Duitse vroomheidsrichtingen 153
  - 8.11 Piëtisme op macroniveau 153
  - 8.12 Piëtisme op microniveau 154
  - 8.13 Piëtisme in schema 156
  - 8.14 Slot 158
  - 8.15 Literatuur 159

Illustratieverantwoording 162
Register van persoonsnamen 164

WOORD VOORAF

Het boekje dat u in handen heeft, is een populair-wetenschappelijke bewerking van mijn proefschrift dat ik op 19 december 2011 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam heb verdedigd. De titel van mijn dissertatie luidt: *‘auff bitte und einrahten etzlicher frommen Menschen ins hochteutsche ubersetzet’. Deutsche Übersetzungen englischer und niederländischer reformierter Erbauungsliteratur 1667-1697 und die Rolle von Netzwerken.*

Speciaal voor diegenen die het niet zien zitten om deze Duitse tekst door te worstelen, heb ik dit Nederlandse boekje geschreven. Ik heb geprobeerd om de resultaten van mijn onderzoek korter en eenvoudiger weer te geven. Bovendien heb ik slechts enkele voetnoten opgenomen. De belangrijkste bronnen en publicaties heb ik aan het einde van elk hoofdstuk vermeld. Bij bronnen uit archieven en bibliotheken heb ik volstaan met algemene aanduidingen. Voor een uitvoeriger beschrijving van de onderzoeksresultaten, voor precieze bron- en literatuurvermeldingen en voor de richtlijnen waaraan ik me heb gehouden, verwijs ik naar de wetenschappelijke versie. Deze is nu nog alleen als manuscript beschikbaar, maar zal *Deo volente* als handelsversie verschijnen.

Aan verschillende personen en instanties ben ik veel dank verschuldigd. Dhr. N.A. de Waal, directeur van uitgeverij Boekencentrum, toonde zich bereid om dit boek uit te geven. Hij en zijn collega, mevr. S. Perreijn, hebben mij vakkundig bij het proces van uitgave begeleid. Mevr. J. Frenken van Oblong heeft mijn voorzet omgezet in een fraai omslagontwerp. De op een van de vorige pagina's genoemde stichtingen hebben mij financieel ondersteund in de uitgavekosten. Mijn promotor, prof. dr. W.J. op 't Hof, en mijn paranimfen, J. van de Kamp sr. en drs. F.W. Huisman, laten ook na mijn promotie niet af om mij tal van diensten te bewijzen. Alle drie hebben zij de tekst van dit boekje in sneltreinvaart doorgelezen en mij commentaar gegeven. Dhr. J.K. Abbink heeft mij erg geholpen door de in dit boek opgenomen afbeeldingen te bewerken. Dhr. J.F. Seijlhouwer van De Zaak Haes heeft het binnenwerk van dit boekje vlug en vakbekwaam vormgegeven.

Mijn ouders omringen mij al sinds mijn geboorte met zorg en liefde. Aan deze publicatie heb ik in hun woning de laatste hand gelegd. Het leek mij een goed idee om dit boekje aan hen op te dragen.

Wijk en Aalburg, 25 april 2012

Jan van de Kamp

I INLEIDING

1.1 Inleiding

De woorden die het motto van dit boek vormen, zijn van de vertaler Johann Deusing. Hij was door anderen tot vertalen aangezet. Welke rol derden en netwerken bij het vertalen van vroomheidsliteratuur in de zeventiende eeuw speelden, is het onderwerp van dit boek. Om deze vertalingen beter te begrijpen, wordt eerst de kerkhistorische context geschetst.

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw is er binnen de christelijke confessies in Europa een toenemende aandacht voor de vroomheid te bespeuren. Hadden theologen zich voorheen op het uiteenzetten en afbakenen van de zuivere leer geconcentreerd, nu verschoof de aandacht in de prediking, het pastoraat en in geschriften naar het christelijke leven. Het leven van kerkgangers diende net zo zuiver te zijn als de leer. Volgens theologen en godvrezende gemeenteleden schortte het echter hieraan: de leer was wel door de Reformatie gezuiverd, maar het leven van veel kerkgangers niet.

De belangrijkste richtingen die de vroomheid probeerden te bevorderen waren het puritanisme in Engeland, Schotland, Wales en later in Noord-Amerika, het gereformeerde piëtisme en de Nadere Reformatie in de Nederlanden en het gereformeerde piëtisme in het Duitse taalgebied. Waren deze vroomheidsrichtingen gereformeerd, in Duitsland was er een lutherse variant: het Duitse lutherse piëtisme. Door persoonlijke contacten en door vertalingen waren er verbindingen tussen de verschillende richtingen.

Naar deze afzonderlijke vroomheidsrichtingen is al veel onderzoek verricht. Naar de vragen of er tussen deze richtingen ideeën werden uitgewisseld als ook of en in hoeverre de richtingen elkaar beïnvloedden, is nog relatief weinig onderzoek verricht. Om een scherper beeld te krijgen van de vroomheidsgeschiedenis in de vroegmoderne tijd is dit onderzoek noodzakelijk. Een tweede reden komt vanuit het onderzoeksveld op. Onderzoekers zijn namelijk nog steeds in debat over de vraag of men de verschillende vroomheidsrichtingen onder één noemer kan scharen, namelijk onder het begrip “piëtisme”.

Om deze redenen wijd ik mijn onderzoek aan een deelonderwerp op dit terrein gewijd en wel aan de verspreiding van het Engelstalige puritanisme en het Nederlandse gereformeerde piëtisme in grofweg de laatste drie decennia van

de zeventiende eeuw. Deze periode valt samen met de opkomst van het Duitse lutherse piëtisme vanaf ongeveer 1670. Ik bestudeer Duitse vertalingen van geschriften uit de genoemde Engelse en Nederlandse vroomheidsrichtingen. Vertalingen zijn namelijk bij uitstek bronnen die harde gegevens opleveren over de vraag welke ideeën werden overgedragen, door wie, op welke manier en met welk effect.

Doel van het onderzoek is in de eerste plaats om het ontstaan, de verspreiding en de ontvangst van de Duitse vertalingen beter in kaart te brengen. Tot nog toe zijn er vooral publicaties verschenen die de grote lijnen hiervan behandelen. Om die reden bestaat dit onderzoek uit enkele diepgaande studies naar een vijftal vertalers, waarvan er enkele in direct of indirect contact met elkaar stonden. Al de aspecten die een rol speelden bij het ontstaan, de verspreiding en de ontvangst van hun vertalingen worden belicht. Omdat uit mijn vooronderzoek bleek dat netwerken een belangrijke rol speelden bij het ontstaan van vertalingen, wil ik deze rol beter analyseren. Ik richt mij in het onderzoek daarom met name op de rol van netwerken bij het ontstaan, de verspreiding en de ontvangst van vertalingen.

1.2 Begrippen

1.2.1 De lutherse en gereformeerde confessie in Duitsland

Om de inhoud van dit boek goed te kunnen begrijpen moeten eerst enkele begrippen worden uitgelegd: “luthers”, “gereformeerd”, “stichtelijk”, de drieslag “productie, distributie en consumptie” en “netwerk”.

Omdat het woord “gereformeerd” in dit boek meestal wordt afgezet tegen “luthers”, zullen de verschillen tussen deze twee confessies worden uiteengezet. Tevens zal de inhoud van de belangrijkste belijdenisgeschriften worden samengevat.

De term luthers duidt de leer en de volgelingen van de reformatoren Maarten Luther (1483-1546) en Philippus Melanchthon (1497-1560) aan, de term gereformeerd de leer en de aanhangers van de Zwitserse en Zuid-Duitse reformatoren, zoals Huldrych Zwingli (1484-1531), Heinrich Bullinger (1504-1575), Martin Bucer (1491-1551) en Johannes Calvijn (1509-1564). Beide confessies stemden in een aantal belangrijke leerstukken overeen, zoals in de leer dat de rechtvaardiging niet op verdienste, maar op genade berust; in de leer van het priesterschap van alle gelovigen en in ovetuiging dat er niet zeven, maar twee sacramenten zijn: Doop en Avondmaal. Er waren echter ook verschillen die uiteindelijk tot een scheiding leidden. Deze verschillen betroffen de volgende zaken:

- De leer over het Avondmaal: volgens Luther is Christus bij het Avondmaal lichamelijk aanwezig in de beide elementen van brood en wijn. Zwingli was van mening dat Christus op een geestelijke wijze aanwezig is. Calvijn

nam een middenpositie in: hij leerde dat de gelovigen tijdens het Avondmaal door het geloof gemeenschap hebben met de menselijke natuur van Christus in de hemel.

- De verhouding van rechtvaardiging en heiliging: Luther maakte een strikte scheiding tussen beide. Calvijn leerde een derde gebruik van de wet voor de gelovigen: de wet spoort zijns inziens de gelovige aan tot heiliging van het leven.
- De verkiezingsleer: Calvijn leerde een dubbele predestinatie: een deel van de mensheid is van eeuwigheid tot het eeuwige leven, een ander deel tot de eeuwige dood voorbestemd. Deze leer komt in Luthers theologie niet voor.
- De Schriftleer: terwijl Luther bijna uitsluitend oog had voor die Bijbelgedeelten die op Christus wijzen, stelde Calvijn dat de gehele Bijbel door God is geïnspireerd. Calvijn had er meer oog voor dat het Oude en Nieuwe Testament twee verschillende vormen van het ene door God gesloten verbond zijn.
- De leer over de kerk: Luther zag als functie van het ambt de ordelijke bediening van Woord en sacrament; Calvijn gaf een Bijbelse onderbouwing voor de vier ambten van predikant, leraar, ouderling en diaken.
- Riten en liturgie: in tegenstelling tot lutheranen waren gereformeerden uiterst terughoudend in het gebruik van beelden, crucifixen, kaarsen, altaren en instrumentale muziek in de eredienst. Zij schaften het gebruik van de hostie bij het Avondmaal af en voerden het breken van brood in. Bovendien maakten ze een einde aan het exorcisme (duivelsbezwinging) bij de Doop.

Sinds de jaren 1530 drongen in verschillende gebieden en steden in Duitsland gereformeerde invloeden binnen. Gedeeltelijk kwamen deze invloeden van bovenaf, vanuit de regering; gedeeltelijk van onderop, vanuit de kerk en het volk. Het ging onder andere om de volgende gebieden: Oost-Friesland, het Nederrijngedebied, Bremen, de Keurpalts, Hessen-Kassel, de graafschappen in de Wetterau, Bentheim-Steinburg, Tecklenburg-Rheda, Lippe en Brandenburg. In theologisch opzicht namen deze gereformeerde gebieden meestal een middenpositie in tussen de leer van Melanchthon en Calvijn. De theologen aan de universiteit van Heidelberg en de hogeschool van Herborn zaten het dichtst bij de leer van Calvijn.

Door het verschijnen van (nieuwe) catechismen aan beide zijden, zoals de gereformeerde Heidelbergse Catechismus van 1563 en de lutherse Konkordienformel (Latijn: *Formula Concordiae*: regel van eendracht) van 1577 werden de verschillen tussen beide confessies vastgelegd. De door Zacharias Ursinus (1534-1583) opgestelde Heidelbergse Catechismus was bedoeld om de verschillende theologische richtingen in de Palts dichter tot elkaar te brengen: de verschillende partijen binnen het lutheranisme en de gereformeerden.

De eerste vraag zet in met de enige troost in leven en sterven, namelijk te weten het eigendom te zijn van Jezus Christus. Om die troost te krijgen moet men drie dingen leren kennen: de ellende door de zonde, de verlossing daaruit en de dankbaarheid die het gevolg is van deze verlossing. Deze drie zaken vormen de hoofdonderdelen van de catechismus.

De Konkordienformel was bedoeld om de leertwisten onder lutheranen in Duitsland te beëindigen. Bij deze polemieken stonden de aanhangers van Melanchthon, de philippisten, tegenover degenen die claimden de ware navolgers van Luther te zijn, de gnesiolutheranen. De conflicten betroffen de noodzakelijkheid van goede werken tot zaligheid en de medewerking van de natuurlijke wil bij de bekering. De Konkordienformel koos op bijna alle punten partij voor de gnesiolutheranen en keerde zich tegen de philippisten als ook tegen de gereformeerden. Melanchthons opvatting dat de natuurlijke wil bij de bekering meewerkt, werd veroordeeld. De rechtvaardiging werd in de lijn van de gnesiolutheranen als toerekening opgevat: God rekent iemand de rechtvaardigheid toe. Hierdoor werd iedere suggestie uitgesloten dat iemand zichzelf door zijn inspanningen rechtvaardig kan maken. Desondanks gaf de Konkordienformel aan Melanchthon toe dat de wet ook een derde gebruik heeft en dat goede werken noodzakelijk zijn om zalig (niet: gerechtvaardigd) te kunnen worden. In de lijn van Melanchthon werd ook de dubbele predestinatie afgewezen. Uitverkoren worden volgens het belijdenisgeschrift diegenen die door het geloof de eeuwige zaligheid verkrijgen. Degenen die zich met hun gehele wil tegen Gods aanbod van genade verzetten, worden niet zalig. Anderzijds beklemtoonde de Konkordienformel dat God niet op grond van het handelen van mensen verkiest. Ten slotte stelde de Konkordienformel met de gnesiolutheranen dat Christus lichamelijk aanwezig is in het Avondmaal in de elementen van brood en wijn. De Konkordienformel werd niet in alle lutherse gebieden in Duitsland aangenomen. Een van de gebieden waar deze beleidenis niet was aangenomen, was het hertogdom Braunschweig-Wolfenbüttel.

1.2.2 *Stichtelijk*

Het woord *stichtelijk* (Duits: erbaulich) is afgeleid van het werkwoord “stichten” (Duits: erbauen) dat “opbouwen” betekent. “Stichten” komt verschillende keren in het Nieuwe Testament voor. De betekenis ervan het versterken en doen toenemen in het geloof, zowel wat betreft de innerlijke als de uiterlijke zijde daarvan. Wanneer in dit boek sprake is van Engelse en Nederlandse (gereformeerde) stichtelijke geschriften, dan worden daarmee respectievelijk Engelstalige puriteinse en Nederlandse gereformeerd-piëtistische geschriften bedoeld.

1.2.3 *Productie, distributie en receptie*

Om de verschillende facetten die met vertalingen te maken hebben, goed te onderscheiden, maak ik gebruik van de volgende drieslag van begrippen:

productie, distributie en receptie. Productie betekent het ontstaan van de vertalingen. Daaronder vallen aansporingen en verzoeken tot vertalen en het vertaalwerk zelf. Distributie duidt op de verspreiding van vertalingen. Receptie betekent de ontvangst ervan. Daaronder valt het bezit van een vertaling, het lezen ervan en reactie op de inhoud of op de vertaalmethode.

1.2.4 Netwerk

De term “netwerk” duidt een groep personen aan met onderlinge verbindingen die elkaar overlappen. Deze verbindingen kunnen sterk of zwak van aard zijn. Zij kunnen verschillende functies hebben: tussenpersoon of verspreider. Tussenpersonen verbinden deelnetwerken die onafhankelijk van elkaar functioneren, met elkaar. Zij hebben vele contacten, maar hoeven zelf niet het middelpunt te vormen van de netwerken waarvan zij deel uitmaken. Tussenpersonen hebben meestal een afstandelijke en kritische houding en sluiten zich bij geen enkele groepering volledig aan. De reden dat zij contacten onderhouden is eerder daarin gelegen dat ze hun eigen belangen nastreven dan dat ze zich bij anderen willen aansluiten.

Verspreiders zijn personen die ideeën en informatie doorgeven en verspreiden. Net zoals tussenpersonen blijven zij op enige afstand van degenen met wie ze contact hebben en is het doel van het onderhouden van contacten het nastreven van hun eigen belangen.

Zowel tussenpersonen als verspreiders hebben dus in het algemeen zwakke verbindingen. De paradox is echter dat juist deze zwakke verbindingen een wijde verbreiding van informatie mogelijk maken.

In het kader van dit onderzoek zijn de volgende taken van personen in het netwerk aan te wijzen. Wat betreft de productie: instigator (iemand die een ander ergens toe aanspoort), vertaler, bijdrager (iemand die een onderdeel van een publicatie, bijvoorbeeld een voorrede, aanlevert), bemiddelaar (bijvoorbeeld tussen een vertaler en een uitgever of drukker), uitgever en drukker. Wat betreft de distributie: dedicatieontvanger (degene aan wie een publicatie is opgedragen) en distributeur. Wat betreft de receptie: boekbezitter en lezer.

1.3 Protestantse vroomheidsrichtingen in de vroegmoderne tijd

Om de vertalingen van stichtelijke werken die in dit boek behandeld worden, goed te kunnen begrijpen, dienen de afzonderlijke vroomheidsrichtingen waaruit de stichtelijke geschriften afkomstig waren, eerst kort geïntroduceerd te worden. Achtereenvolgens worden de volgende richtingen behandeld: het puritanisme, het Nederlandse gereformeerde piëtisme, de Nadere Reformatie, het Duitse gereformeerde piëtisme en het Duitse lutherse piëtisme.

Het *puritanisme* ontstond rond 1550 binnen de Church of England. Een belangrijke vroege vertegenwoordiger hiervan was Thomas Cartwright (1535-1603). Van meet af aan had het puritanisme twee speerpunten, die vaak werden gecombineerd: 1. het verzet tegen roomse overblijfselen in de hiërarchische

kerkstructuur (het bisschoppelijke stelsel), in de kleding van geestelijken, in de liturgie en riten en 2. de regulering van de vroomheid van individuen en gezinnen op alle terreinen van het leven en voor elke dag van de week. Een grondlegger van deze puriteinse vroomheid was William Perkins (1558-1602).

Met name door het tweede speerpunt onderscheidden puriteinen zich van anderen en werden zij door anderen als een aparte groep herkend. Bovendien vormde dit punt de grootste gemeenschappelijke deler binnen de diversiteit van het puritanisme. De opvattingen onder puriteinen over kerkregering¹ konden sterk van elkaar verschillen. Hetzelfde geldt met betrekking tot de opvattingen over de vraag of men de riten en de liturgie van de Anglicaanse kerk moest accepteren. Er waren puriteinen die dat wel deden (conformisten) en puriteinen die dat niet deden (non-conformisten).

De nauwgezette vroomheidspraktijk was het gevolg van de verschuiving van het accent van de rechtvaardiging naar de heiliging binnen de puriteinse theologie. Het behandelen van de heiliging was er niet alleen op gericht om mensen aan te sporen in heel hun leven de Heere te behagen, maar ook om na te gaan of iemand het ware geloof heeft. Puriteinen waren van mening dat men aan de aard en de mate van de heiliging de echtheid van iemands geloof kan aflezen. Zij onderscheidden tussen ware gelovigen en schijngelovigen binnen de kerk en spoorden aan om zichzelf aan de hand van de kenmerken van een waar geloof te onderzoeken: ben ik wel of niet een ware gelovige?

Eén van de belangrijkste elementen van de puriteinse vroomheid was de nauwgezette heiliging van de zondag. Het vierde gebod beschouwde men niet als ceremonieel, maar als moreel van aard. Dit gebod was volgens hen niet alleen in de oude bedeling voor het volk Israël geldig, maar altijd en voor alle volken. Daarom spraken puriteinen consequent van “sabbat”. Andere elementen van de puriteinse vroomheid waren: het houden van gezelschappen van vromen (conventikels), het overdenken van de vier uitersten (dood, oordeel, hemel, hel) en een gespannen toekomstverwachting: men zag uit naar de val van de roomse kerk, de islam en naar de bekering van joden en heidenen. Omdat verschillende puriteinen een duizendjarig rijk verwachtten, wordt deze toekomstverwachting ook wel chiliasme (het Griekse “chilias” betekent duizend) genoemd, al is die term niet onomstreden.

1. Met betrekking tot de opvattingen hierover zijn er vier groepen te onderscheiden: episcopalisten, presbyterianen, congregationalisten en independenten. Episcopalisten zijn voorstanders van het hiërarchische bisschoppelijke stelsel. Presbyterianen zijn hier fel op tegen en kennen het regeerambt aan uit de gemeente gekozen ouderlingen toe. Zij kiezen dus voor een horizontale structuur waarbij er binnen classes en synoden overleg tussen de lokale gemeenten plaatsvindt. Congregationalisten en independenten bepleiten de zelfstandigheid van de lokale gemeente wat regering en tucht betreft. Het verschil tussen de laatste twee groepen is dat congregationalisten geen moeite hebben om met andere onafhankelijke gemeenten samen te werken, independenten hebben dat wel.

Hoewel puriteinse stichtelijke geschriften zich vaak richtten tot individuen en gezinnen, betekende dit allerminst dat het puritanisme zijn idealen daartoe beperkte. Puriteinen dachten theocratisch.² Zij wilden alle terreinen van de maatschappij, van kerk en staat volgens de normen van de Bijbel inrichten. Ze hoopten dat de gezinsvroomheid een bredere uitstraling op kerk en maatschappij zou hebben en uiteindelijk zelfs tot een algehele hervorming van de zeden, dat wil zeggen van de gewoonten en gebruiken van mensen, zou leiden.

Het puritanisme verspreidde zich naar Nieuw Engeland (het huidige Noord-Amerika) en naar het Europese vasteland en oefende op beide continenten grote invloed uit. De populariteit van het puritanisme is te danken aan het feit dat het puritanisme een vroomheid voor de dagelijkse levenspraktijk had weten te ontwikkelen. Voor het leven van alledag, in het bijzonder voor de zondag, voor allerlei werkzaamheden en situaties bood het puritanisme een uitgewerkt programma met zogenaamde oefeningen of plichten waardoor men volgens de wetten van de Bijbel kon leven. Op die manier konden individuen en gezinnen God behagen, of leven voor God, zoals de puriteinen dat noemden. Deze christelijke regulering van het dagelijks leven werd door vroomheidsrichtingen op het Europese continent in de tweede helft van de zestiende eeuw (zie hieronder) nog niet of nauwelijks geboden.

De namen van de Nederlandse vroomheidsrichtingen vereisen enige uitleg. Dit kan aan de hand van een cirkel uitgelegd worden. De buitenste cirkel is dan het *Nederlandse gereformeerde piëtisme*, de binnenste de *Nadere Reformatie*. De laatste was een toespitsing van de eerste. Er zijn twee verschillen aan te wijzen. Ten eerste vormde het gereformeerd piëtisme niet een nauw samenhangende groep van mensen die met elkaar samenwerkten; de Nadere Reformatie wel: deze was een beweging. Ten tweede was er verschil in intensiteit. Gereformeerde piëtisten klaagden in de prediking en in hun boeken over de vervallen toestand van kerk en maatschappij; Nadere Reformatoren gingen een stap verder. Zij dienden bij de betreffende overheden programma's in met voorstellen ter verbetering van misstanden in de kerk, op scholen, universiteiten en in de politiek en zij drongen er bij de overheden op aan dat deze voorstellen in de praktijk zouden worden gebracht.

Een gereformeerde piëtist van het eerste uur die lange tijd in de Nederlanden werkte en in het Nederlands publiceerde was Jean Taffin (1529-1602), al was hij een Fransman van afkomst. Als de vader van de Nadere Reformatie geldt Willem Teellinck (1579-1629), als belangrijkste universitaire vertegenwoordiger Gisbertus Voetius (1589-1676).

In Duitsland, of beter gezegd in het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie,

2. Voor de verhouding van kerk en staat betekende de theocratische gedachte het volgende: voor de kerk: de taak tot profetische kritiek op de overheid; voor de overheid: de plicht om de kerk te beschermen en om valse godsdiensten, zoals het rooms-katholicisme en de islam, te weren. De overheid mag zich echter niet in inhoudelijke kwesties van de kerk mengen.

zoals het toen heette, was er zowel een lutherse als een gereformeerde vroomheidsrichting die beide met de naam piëtisme worden aangeduid. Ten aanzien van het *Duitse lutherse piëtisme* wordt door onderzoekers een soortgelijke onderscheiding gemaakt als die tussen Nederlands gereformeerd piëtisme en Nadere Reformatie: piëtisme in ruimere en in engere zin. Het verschil is evenwel dat de onderscheiding hier niet alleen het karakter van de richting betreft, maar ook de periode waarin de richting zich manifesteerde.

Met de term *piëtisme in ruimere zin* wordt een stroom van geschriften aangeduid waarin het verval van de vroomheid werd beklagd. Deze reeks publicaties zette in met Johann Arndts (1555-1621) *Vier Bücher vom wahren Christentum* (1605-1610). Het *piëtisme in engere zin* begon met de arbeid van Philipp Jakob Spener (1635-1705). Hij ging een stap verder dan Arndt. In de eerste plaats organiseerde hij vanaf 1670 in Frankfurt am Main conventikels, waarop men een Bijbelgedeelte besprak. Ten tweede koesterde hij een soortgelijke toekomstverwachting als de puriteinen. In de derde plaats kende hij een centrale rol toe aan de Bijbel in plaats van aan de lutherse catechismus. Werd voorheen aan kinderen de lutherse catechismus en daarmee de leer met de paplepel ingegoten, Spener wilde dat de Bijbel de catechismus zou vervangen. Een belangrijke vertegenwoordiger van het lutherse piëtisme was August Hermann Francke (1663-1727), die in Halle an der Saale een piëtistisch weeshuiscomplex opzette.

Rond 1660 kwam in Duitsland ook een gereformeerde tak van het piëtisme op: het *Duitse gereformeerde piëtisme*. Deze was diepgaand beïnvloed door de Engelse en Nederlandse vroomheidsrichtingen. De grondlegger van het Duitse gereformeerde piëtisme was Theodor Undereyck (1635-1693).

Binnen de behandelde vroomheidsrichtingen was er verschil van opvatting over de vraag of de kerk dermate verdorven was dat men zich van haar diende af te scheiden. Degenen die deze stap daadwerkelijk zetten, worden separatisten genoemd. Separatisten binnen het lutherse piëtisme worden radicale piëtisten genoemd. Nauw verwant met de besproken vroomheidsrichtingen was het zogenaamde spiritualisme. Spiritualisten geloofden in de onmiddellijke werking van de Heilige Geest (Latijn *spiritus* = geest) in het innerlijk van mensen, buiten Gods Woord om. De kracht van Gods Woord en van de sacramenten beschouwden zij als gering.

1.4 Onderzoeksvraag en methode

Zoals in de inleiding al werd vermeld, bestaat dit onderzoek uit studies naar enkele vertalers en hun vertalingen om meer licht te werpen op de productie, distributie en receptie van vertalingen van stichtelijke geschriften. Daarbij concentreer ik mij op de rol van netwerken met betrekking tot de verschillende aspecten van de vertalingen. Ik bouw daarmee voort op mijn masterscriptie over twee vertalers met een bijna identieke naam: Johannes Duysing (1644-1673) en Johann Deusing (1639?-ca.1697). Beiden waren uit Bremen afkomstig. In

het huidige onderzoek bestudeer ik hun leven en vertaalwerk grondiger en breid ik het onderzoek uit met een aantal andere vertalers, van wie er enkele direct of indirect contact met elkaar hadden. De onderzochte personen vormen dus een samenhangende groep. Het gaat naast Duysing en Deusing om Philipp Erberfeld (1639-1709), Johann Christoph Noltenius (1644-1719) en Henning Koch (1633-1691). De eerste vier vertalers waren gereformeerd, Koch was lutheraan. De eerste drukken van de vertalingen verschenen in de periode van 1667 tot en met 1697.

Alle aspecten van de vertalers en hun vertalingen worden zo goed mogelijk in kaart gebracht: het leven van de vertalers, hun contacten en netwerken als ook de vertalingen in al hun facetten, zoals de motivatie van het vertalen, de inhoud van de vertalingen, de gebruikte vertaalmethode en de receptie van de vertalingen.

De doelstelling van het onderzoek leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

Wat was de rol van netwerken bij de productie, distributie en receptie van Duitse vertalingen van Engelse en Nederlandse gereformeerde stichtelijke geschriften van 1667 tot 1697?

Concreet worden de volgende deelonderwerpen behandeld:

- Leven en werk van de vertalers en hun sociale, theologische en religieuze context.
- De motivatie van het vertaalwerk.
- Bibliografische en inhoudelijke aspecten van vertalingen en drukken. Bij alle vertalingen zal ik informatie geven over de auteur en noem ik de titel, uitgevers en drukkers. Verder geef ik een korte samenvatting van de inhoud. Als een boek aan een of meer personen of aan een instantie is opgedragen, vat ik de inhoud van zo'n opdracht of dedicatie ook samen. Ook de inhoud van voorredes geef ik kort weer. Als een boek meer dan een keer is verschenen, noem ik het aantal drukken. Soms verscheen een vertaling gelijktijdig bij verschillende uitgevers. In zo'n geval spreken we van een gelijktijdige uitgave. Voor de bibliografische gegevens van de vertalingen en drukken verwijs ik naar de digitale bibliografische database *Pietas* waarin de door mij onderzochte vertalingen en drukken zijn opgenomen (www.pietasonline.nl).³
- De rol van derden bij productie, distributie en receptie van de vertalingen.
- De bron die voor de vertalingen werd gebruikt: het origineel of een vertaling in een andere taal.

3. De redacteur van *Pietas*, drs. F.W. Huisman, is voornemens om de database uit te breiden tot een digitale onderzoeksomgeving (*Pietasplatform*) waarin bibliografische beschrijvingen van boeken worden gecombineerd met digitale versies van boeken, biografische gegevens, secundaire literatuur en overig materiaal (bijvoorbeeld vertalingen in andere talen).

- De vertaalmethode. Bij het vergelijken van fragmenten van de brontekst en de vertaling heb ik gebruikgemaakt van een model dat drie soorten vertaalmethoden onderscheidt: vormgeoriënteerd, betekenisgeoriënteerd en interpretatiegeoriënteerd. Dit model gaat uit van de theorie dat uitspraken nooit uitdrukken wat sprekers willen zeggen, maar dat de betekenis pas duidelijk wordt door de combinatie van een uitspraak en de context daarvan. Iemand die een uitspraak interpreteert, trekt uit de context bepaalde conclusies over de uitspraak, zogenaamde contextuele implicaties. Bij de betekenisgeoriënteerde methode blijven de woorden en woordvolgorde in de vertaling zoveel mogelijk gehandhaafd en worden contextuele implicaties niet expliciet gemaakt. Dit laatste geldt ook voor de betekenisgeoriënteerde vertaalmethode. Bij deze methode gaat het niet om het handhaven van de vorm van de taal, maar om het overbrengen van de inhoud. Contextuele implicaties worden wel expliciet gemaakt met de interpretatiegeoriënteerde vertaalmethode. Deze vertaalmethode zorgt ervoor dat de inspanning van de lezer bij het interpreteren van tekst het laagst is. De volgende drie vertalingen van Jacobus 3:13 geven een voorbeeld van de drie vertaalmethoden:
  - vormgeoriënteerd: met zachtmoedigheid van wijsheid
  - betekenisgeoriënteerd: met wijze zachtmoedigheid
  - interpretatiegeoriënteerd: met zachtmoedigheid die uit wijsheid voortkomt.
- De receptie en de betekenis van de vertalingen in de gereformeerde en lutherse confessie in Duitsland.
- De invloed van de vertalingen op het Duitse lutherse piëtisme (in ruimere en engere zin) en de samenhang tussen de verschillende protestantse vroomheidsrichtingen in de vroegmoderne tijd.

1.5 Opbouw

Het volgende hoofdstuk geeft op basis van de tot dusver verschenen literatuur een algemeen overzicht over Duitse vertalingen van Engelse en Nederlandse stichtelijke gereformeerde geschriften in de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw. In de daaropvolgende hoofdstukken worden de vertalers en hun vertalingen één voor één behandeld. Telkens wordt eerst een korte schets van het leven van de vertalers gegeven. Daarop worden de inhoud van dedicaties, voorredes en hoofdteksten van de vertalingen in chronologische volgorde behandeld. Elk hoofdstuk over een vertaler sluit af met een conclusie. In het laatste hoofdstuk worden alle gegevens en inzichten uit de voorgaande hoofdstukken bij elkaar gebracht en worden daaruit conclusies getrokken.

1.6 Literatuur

- Benedict, Ph., *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism*, New Haven, London 2002.
- Brecht, M., 'Einleitung', in: M. Brecht (red.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1993 (Geschichte des Pietismus, dl. 1), 1-10.
- Brecht, M., e.a. (red.), *Geschichte des Pietismus*, 4 dln., Göttingen 1993-2004.
- Coffey, J., P.C.H. Lim (red.), *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge 2008.
- Damrau, P., *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, London 2006.
- Eßer, H.H., 'Reformierte Kirchen', in: G. Krause e.a. (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, dl. 28, Berlin 1997, 404-419.
- Faulenbach, H., 'Die Anfänge des Pietismus bei den Reformierten in Deutschland', in: *Pietismus und Neuzeit*, 4 (1977/1978), 190-234.
- Goeters, J.F.G., 'Der reformierte Pietismus in Deutschland 1650-1690', in: Brecht (red.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, 241-277.
- Graafland, C., W.J. op 't Hof, F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 19 (1995), 105-184.
- Haar, J. van der, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von (1600-1800)*, Ederveen 1997.
- Hof, W.J. op 't, 'De internationale invloed van het puritanisme', in: W. van 't Spijker, W.J. op 't Hof, R. Bisschop, *Het puritanisme: geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001, 273-384.
- Hof, W.J. op 't, *Het gereformeerd piëtisme*, Houten 2005.
- Huisman, F.W., 'Pietas Online!', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 35 (2011), 1-22.
- Juterzenka, S., *Über Gott und die Welt. Endzeitvisionen, Reformdebatten und die europäische Quäkermision in der Frühen Neuzeit*, Göttingen 2008.
- Kamp, J. van de, 'Johannes Deusing Bremensis. Die Bedeutung zweier Übersetzer für den reformierten und den lutherischen Pietismus in Deutschland im 17. Jahrhundert', in: *Pietismus und Neuzeit*, 33 (2007), 13-47.
- Lehmann, H., 'I. Einführung', in: H. Lehmann (red.), *Glaubenswelt und Lebenswelten*, Göttingen 2004 (Geschichte des Pietismus, dl. 4), 1-18.
- Lohse, B., 'Dogma und Bekenntnis in der Reformation. Von Luther bis zum Konkordienbuch', in: C. Andresen (red.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, dl. 2: Die Lehrentwicklung im Rahmen der Konfessionalität, 2e, herz. dr., Göttingen 1998, 1-164.
- McKenzie, E.C., *British devotional literature and the rise of German Pietism*, 2

- dln., niet gepubliceerde dissertatie University of St. Andrews 1984.
- McKenzie, E.C., *A Catalog of British Devotional and Religious Books in German Translation from the Reformation to 1750*, Berlin 1997.
- Rohls, J., *Protestantische Theologie der Neuzeit*. Dl. 1: Die Voraussetzungen und das 19. Jahrhundert, Tübingen 1997.
- Spurr, J., *English puritanism, 1603-1689*, New York etc. 1998.
- Sträter, U., *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall: Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen 1987.
- Strom, J., 'Problems and Promises of Pietism Research', in: *Church History*, 71.3 (2002), 536-554.
- Vries, L.J. de, 'Bible translations: forms and functions', in: *The Bible Translator*, 52. 3 (2001), 306-320.
- Wallmann, J., *Der Pietismus*, 2e, herz. dr., Göttingen 2005.
- Wallmann, J., 'Pietismusforschung. Gesamt- und übergreifende Darstellungen und Aufsatzbände (I-II)', in: *Theologische Rundschau*, 76 (2011), 222-254, 296-322.
- Ward, W.R., *The protestant evangelical awakening*, Cambridge etc. 1992.
- Ward, W.R., *Christianity under the Ancien Régime, 1648-1789*, Cambridge etc. 1999.

2 VERTALINGEN VAN ENGELSE EN NEDERLANDSE STICHTELIJKE GESCHRIFTEN IN HET DUICTS IN DE ZEVENTIENDE EEUW EN AAN HET BEGIN VAN DE ACHTTIENDE EEUW

2.1 Cijfers en feiten

Vanaf de Reformatie tot aan 1750 verschenen er 690 Duitse vertalingen van Engelse religieuze geschriften. Een groot gedeelte hiervan waren stichtelijke geschriften, waarvan een groot deel van puriteinse aard was. Met betrekking tot de Duitse vertalingen van puriteinse geschriften is het volgende cijfer bekend: tot 1700 verschenen er minstens 160 vertalingen, waaraan minstens 65 vertalers gewerkt hebben. Het aantal Duitse vertalingen van Nederlandse theologische – dus niet alleen van gereformeerd-piëtistische – geschriften van 1600 tot 1800 is veel lager, namelijk 180. Bovendien is er naar vertalingen van deze Nederlandse werken nog weinig onderzoek gedaan. In dit hoofdstuk gaat het dan ook met name over Duitse vertalingen van Engelse puriteinse geschriften.

Wie de cijfers van het aantal drukken van Duitse vertalingen van Engelse puriteinse geschriften vergelijkt met cijfers van inheemse Duitse stichtelijke werken, doet een verrassende ontdekking. De Duitse vertalingen van geschriften van de puriteinen Lewis Bayly (ca. 1575-1631), Joseph Hall (1575-1656) en Robert Parsons (1546-1610) werden vaker herdrukt dan de Duitse vertaling van Thomas à Kempis' (ca. 1380-1472) *Navolging van Christus* en dan geschriften van Duitse lutheranen als Christian Scriver (1629-1693) en Heinrich Müller (1631-1675). Ook het aantal drukken van Duitse vertalingen Daniel Dyke (?-1614) en William Perkins was binnen de Duitstalige stichtelijke lectuur relatief hoog.

Wat betreft de verschijning van vertalingen van Engelse stichtelijke geschriften in het Duitse taalgebied kunnen we met U. Sträter vier perioden onderscheiden:

- 1 1600-1630: de uitgave van Latijnse en Duitse vertalingen in steden die tot gereformeerde gebieden behoorden, zoals Bazel, Hanau en Herborn.
- 2 1630-1660: de verschijning van de bestsellers, Bayly, Hall, Parsons (onder het pseudonym Sonthom) en Dyke, en de uitgave daarvan door lutherse uitgevers. Bayly, Hall en Sonthom werden door lutheranen aan de lutherse confessie aangepast; de eerste twee vermoedelijk door de gematigd-lutherse predikant Justus Gesenius (1601-1673). Soms waren de

vertalingen voorzien van een approbatie (toestemming tot publicatie) van lutherse theologen. De bestsellers verschenen in steden waar een gematigd lutheranisme heerste, zoals in Lüneburg, of waar theologen werkzaam waren die invloeden van het puritanisme hadden opgenomen, zoals de hooggeplaatste predikant Johann Schmidt (1594-1658) uit Straatsburg.

- 3 1660-1690: de zogenaamde “Massenphase”. Werken van auteurs van wie tot dan toe niets was vertaald, werden vertaald, en er kwamen nieuwe uitgeverijen uit heel Duitsland bij die ook Duitse vertalingen gingen uitgeven.
- 4 Vanaf 1690 tot in de achttiende eeuw: de kennis over de Engelse kerk en vroomheid nam toe in Duitsland. Er werden overzichten gemaakt van Duitse vertalingen in bibliografieën, er verschenen bundels met in het Duits vertaalde puriteinse preken en in theologische en religieuze tijdschriften werden fragmenten uit Duitse vertalingen opgenomen.

2.2 *Verspreidingskanalen vanuit Engeland en de Nederlanden naar Duitsland*

Het doorsluizen van Engelse en Nederlandse stichtelijke lectuur naar Duitsland verliep via een aantal verbindingen tussen de landen van herkomst en Duitsland.

In de eerste plaats waren er kerkelijke, theologische en religieuze verbindingen. Hierbij kan men denken aan migratie en reizen van theologen. Martin Bucer werd in 1548 vanuit Straatsburg naar Cambridge beroepen. Een ander voorbeeld is de Schotse theoloog John Durie (1596-1680) die een groot deel van het Europese continent afreisde om steun te winnen voor zijn ideaal om de lutherse en gereformeerde confessie met elkaar te verzoenen. Als één van de opstappen naar een vereniging zag Durie het verleggen van de aandacht van de systematische en polemische naar de praktische theologie (*practical divinity*) of de praktijk van de godzaligheid (*practice of piety*). Durie onderhield samen met de uit Elbląg (Duits: Elbing) in Polen, maar naar Londen geëmigreerde Samuel Hartlib (ca. 1600-1662) en met de wereldberoemde pedagoog Jan Amos Comenius (1592-1670) een correspondentienetwerk dat zich over heel Europa uitstrekte. Er vond ook uitwisseling van theologische boeken plaats. Zo werden Luthers geschriften in het Engels vertaald.

Tussen de Nederlanden en de Duitse gereformeerde gebieden bestonden intensieve relaties. Men hoeft in dit verband maar aan het gebruik van de Heidelbergse Catechismus in de Nederlanden en aan de Duitse afgevaardigden op de synode van Dordrecht (1618-1619) te denken. Vooral tussen de aan de Duitse westgrens gelegen gereformeerde gebieden en de Nederlanden waren de verbindingen zeer intensief. Duitse theologiestudenten gingen in de Nederlanden studeren en belandden niet zelden op een kansel in de Nederlanden. Een verbinding tussen Nederlandse en Duitse gereformeerden bestond er ook door de aan het einde van de zestiende eeuw als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog naar Duitsland geëmigreerde Zuid-Nederlandse vluchtelingen, waaronder veel

handelaars waren. Zij waren in allerlei Duitse havensteden terechtgekomen en richtten daar eigen kerkelijke gemeenten op.

Waren de Nederlanden voor Duitse studenten een geliefd toevluchtsoord, dit gold evenzeer voor Engeland. Zij bezochten hier geleerden en bibliotheken en maakten kennis met de vernieuwende wijze waarop de natuurwetenschappen werden bedreven, zoals door de Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge (koninklijk genootschap van Londen ter bevordering van de kennis over de natuur).

Ook handelsverbindingen vormden een belangrijk verbindingskanaal. De Duitse vertaling van Robert Parsons die onder het pseudonym Sonthom verscheen, was het product van de Engelse koopman Emanuel Thomson die zich in het Noord-Duitse Stade had gevestigd. Hij behoorde tot de textielcompagnie van de Merchant Adventurers (kooplieden die avonturiers waren) die in verschillende Noord-Duitse steden stapelplaatsen hadden.

Zelfs oorlog kon er toe leiden dat Duitsers met het puritanisme of het Nederlandse gereformeerde piëtisme in aanraking kwamen. De overdracht van de kroon van Bohemen aan de keurvorst van de Palts, Friedrich V (1596-1632), en aan diens Engelse echtgenote Elisabeth Stuart (1596-1662) liep op een fiasco uit: de inname van de Palts door troepen van de Duitse keizer en van Spanje. Gereformeerden uit de Palts moesten naar elders uitwijken om hun vege lijf te redden. Verschillenden van hen kwamen voor kortere of langere tijd in de Nederlanden en in Engeland terecht en kwamen hier in aanraking met het piëtisme of puritanisme.

Via al deze verspreidingskanalen zijn diverse Engelse stichtelijke geschriften in het Duits vertaald. Peter Streithagen (1591-1653), hofpredikant van de keurvorst van de Palts, maakte samen met de zoon van zijn heer enkele reizen naar Engeland en raakte daar onder de indruk van het puritanisme. Streithagen vertaalde een werk van de puritein John Cotton (1585-1652) en stelde uit puriteinse bronnen een boek over de wedergeboorte samen. De uit de Palts afkomstige Theodor Haak (1605-1690) vestigde zich in Londen en was daar nauw betrokken bij de Royal Society en correspondeerde met contactpersonen van Hartlib. Haak vertaalde onder andere enkele boeken van Dyke in het Duits en de kanttekeningen van de Nederlandse Statenvertaling in het Engels. Streithagen, Haak en Durie waren betrokken bij een project om voor de Palts en andere Duitse gebieden uit puriteinse bronnen een handboek over de praktijk van de godzaligheid samen te stellen.

Het feit dat Streithagen en Haak ballingen waren die de grenzen van talen en culturen overschreden, maakte hen tot vertalers bij uitstek. De geschiedenis van het vertalen leert namelijk dat vele vertalers in de vroegmoderne tijd migranten waren.

2.3 *Productie, distributie en receptie*

Duitse vertalers namen als brontekst voor een vertaling van Engelse stichtelijke boeken vaak niet het origineel, maar een tussenvertaling ter hand. Dit had twee redenen: in de zeventiende eeuw beheersten slechts weinig Duitsers de Engelse taal en Engelse boeken waren in Duitsland vaak moeilijk te verkrijgen. Om die redenen gebruikte men vaak Latijnse, Franse of Nederlandse tussenvertalingen, die gemakkelijker waren te verkrijgen. Vooral Nederlandse vertalingen waren populair: vermoedelijk is wel een derde tot de helft van de Duitse vertalingen van Engelse stichtelijke geschriften in de zeventiende eeuw op Nederlandse tussenvertalingen gebaseerd. Dit hangt ook samen met het feit dat de dialecten die tussen Duinkerken in het westen en Koningsbergen (nu: Kaliningrad) in het oosten werden gesproken, vloeiend in elkaar overliepen. Bovendien beheersten veel Duitse kooplieden en dichters de Nederlandse taal. In de westelijke Duitse grensgebieden werd het Nederlands vaak door ambtenaren, op scholen en binnen de gereformeerde kerken gebruikt.

Het aandeel van lutherse vertalers en uitgevers aan de vertaling en uitgave van Duitse vertalingen van Engelse stichtelijke werken steeg met de jaren. In de periode van 1650 tot 1675 vormden de gereformeerden nog de meerderheid. Tussen 1650 en 1700 was de verhouding half-om-half, tussen 1700 en 1750 waren de lutheranen in de meerderheid. Rond de eeuwwisseling ligt dus het omslagpunt. De verklaring hiervoor is gelegen in de opkomst van het lutherse piëtisme.

Ten aanzien van de lezers van de Duitse vertalingen en de versies die zij lazen, kunnen we geen strikte scheiding maken tussen gereformeerde en lutherse lezers: lutheranen lazen gereformeerde versies en omgekeerd lazen gereformeerden lutherse versies.

2.4 *De vertaler en zijn vertaalmethode*

Vertalen was tot in de achttiende eeuw een nevenwerkzaamheid. Om die reden vertaalde men zelden meer dan één titel. Een hoge productie van vertalingen was slechts voor een enkeling, die vaak in dienst was van een uitgeverij, weggelegd. In het algemeen beschouwde men vertalen als een weinig intelligente bezigheid. Dit zal een van de redenen zijn geweest dat op veel titelpagina's alleen de initialen van vertalers worden vermeld.

Ondanks de negatieve visie op vertalen werd er al vanaf de zestiende eeuw met name door dichters over vertalen nagedacht. Tot aan 1750 werden grofweg de volgende motivaties van het vertalen aangewezen. In de eerste plaats zag men vertalen als een functionele bezigheid: als een oefening voor scholieren, aankomende dichters en schrijvers. In de tweede plaats als een cultuurpolitieke taak: vertalingen zouden de doeltaal verrijken en verbeteren. In de derde plaats als het overdragen van christelijke moraal. De volgende eis werd aan vertalingen gesteld: ze moesten gericht zijn op de lezer en daarom prioriteit geven aan de overdracht van de betekenis in plaats van aan het handhaven van woorden en de volgorde daarvan.

Wie zeventiende-eeuwse Duitse vertalingen van Engelse stichtelijke geschriften vergelekt met de brontekst komt er achter dat de Duitse vertalers zich vaak weinig gelegen lieten liggen aan de woorden en zinnen van hun brontekst. We stuiten op parafrazen, commentaar, toelichting, verandering van citaten, dogmatisch gemotiveerde veranderingen, aanpassing van elementen aan de doelcultuur, weglatingen en aanvullingen. Soms werd zelfs de auteursnaam en de titel op de titelpagina veranderd of weggelaten. Delen uit bronteksten werden aan andere teksten toegevoegd.

Dit alles komt op ons als eenentwintigste-eeuwers als uiterst merkwaardig over. Hoe is dit te verklaren? Al sinds de klassieke oudheid kregen scholieren in het onderwijs het principe van navolging (*imitatio*) van andere teksten aangeleerd. Vooruitgang op deze weg boekte een scholier door steeds meer bewerkingstechnieken toe te passen, zoals uitbreiding, inkorting, vervanging en verschuiving. Hoe meer een student zijn bron(nen) bewerkte, hoe hoger zijn product werd aangeslagen. Imitatie was een proces dat uit drie stappen bestond. Door deze stappen te volgen kon een student een persoonlijke literaire stijl ontwikkelen. De stappen waren:

- 1 *translatio*: woord-voor-woord-vertaling.
- 2 *imitatio*: vertaling waarbij prioriteit wordt toegekend aan het overzetten van betekenis in plaats van aan het overbrengen van woorden en woordvolgorde.
- 3 *aemulatio*: idem. Bovendien wordt het model dat de schrijver gebruikt, geëvenaard.

2.5 De opvattingen van Duitse lutherse theologen over Engelse stichtelijke literatuur

Onder Duitse lutherse theologen liepen de opvattingen over Engelse stichtelijke lectuur sterk uiteen. Sommigen stimuleerden de vertaling en lectuur ervan, anderen accepteerden deze onder bepaalde voorwaarden, nog weer anderen bestreden de Engelse boeken met hand en tand. Niet zelden waren de standpunten genuanceerd: men was positief over bepaalde elementen, maar negatief over andere.

Voorwaardelijke acceptatie was er te vinden onder hervormingsgezinde lutheranen. Die acceptatie betrof niet de gereformeerde leer als geheel. Datgene waarin men met de Engelse stichtelijke geschriften kon instemmen was de nadruk op de heiliging van het leven. Men gaf toe dat er tussen de lutherse en gereformeerde leer grote verschillen waren, maar op het gebied van de levensheiliging kon men het met elkaar vinden. Toegeeflijk waren deze lutheranen ook ten opzichte van losse onorthodoxe uitspraken en formuleringen. Zolang de hoofdlijnen van een boek maar orthodox waren, uitten zij geen bezwaren. Ten slotte zagen hervormingsgezinde lutheranen geen groot gevaar in de Engelse gereformeerde stichtelijke boeken, omdat zij verwachtten dat alleen die lu-

theranen deze boeken zouden lezen die beschikten over een goede basiskennis van de lutherse leer. Zij zouden in staat zijn om tussen waarheid en dwaling te onderscheiden. Om deze reden raadde men beginners aan om zich eerst in de lutherse leer te verdiepen voordat zij zich aan het lezen van Engelse stichtelijke boeken zouden zetten.

Aan het begin van dit hoofdstuk werd al de naam genoemd van de Straatsburgse theoloog Johann Schmidt. Hij voorzag de lutherse versies van de Duitse vertaling van Bayly en Parsons van een approbatie. Schmidt was een van de leermeesters van de vader van het Duitse lutherse piëtisme, Philipp Jakob Spener. Ook in diens leven trok de inhoud van Engelse stichtelijke geschriften diepe sporen, al vanaf zijn jeugd. Op latere leeftijd had hij een meer kritische houding ten opzichte van deze boeken. Zijns inziens scheidden deze wet en evangelie en rechtvaardiging en heiliging niet goed van elkaar. Desondanks bleef hij deze werken – ná Johann Arndts *Vier Bücher vom wahren Christentum* – aanbevelen.

Concreet zijn er in geschriften van lutherse piëtisten de volgende opvattingen en elementen te vinden die waarschijnlijk aan Engelse en Nederlandse stichtelijke lectuur zijn ontleend:

- 1 bekering als een stapsgewijs proces;
- 2 een nauwgezette en in detail gaande heiliging van de dag des Heeren;
- 3 de aansporing om naar de dood als zijnde de overgang naar de hemelse heerlijkheid te verlangen;
- 4 het gevaar van zelfbedrog en de noodzaak tot zelfonderzoek;
- 5 de noodzaak van zelfverloochening;
- 6 het doen van goede werken als iets dat noodzakelijk is om zalig (niet: gerechtvaardigd) te kunnen worden;
- 7 het gevaar van de wereld en van werelds vermaak, zoals dansen en toneel (dat in tegenstelling tot de orthodox-lutherse theologie niet tot de middelmatige dingen werd gerekend);
- 8 persoonlijke bekering en een heilig leven als voorwaarde voor het predikantschap;
- 9 de begrenzing van de genadetijd tijdens iemands leven;
- 10 de inwoning van Christus in het hart van de gelovigen;
- 11 de gerichtheid van de preek op de praktijk van het geloofsleven in plaats van op de literaire stijl;
- 12 de gedetailleerde christelijke dagindeling;
- 13 meditatie;
- 14 conventikels.

Stevige kritiek op de Engelse stichtelijke boeken kwam van de zijde van strenge orthodox-lutherse theologen. De Leipzige professor Johann Hülsemann (1602-1661) vroeg zich in 1654 ten aanzien van Sonthom af: “Is er dan

geen God in Israël dat we de duivel om raad moeten vragen?” (vgl. 2 Kon. 1:3). Hülsemann noemde Bayly en Sonthom “Schmadderer” (modderaaars). Dit scheldwoord werd ook voor de dopersen gebruikt. Ook meer gematigde theologen, zoals Speners leraar en schoonvader Joachim Stoll (1615-1678), zag zoveel gevaar in de Engelse boeken dat hij sprak van een daarin verborgen “heimlich gifft”.

Nog sterker dan Spener bekritiseerden orthodoxe lutherse theologen het feit dat Engelse stichtelijke geschriften meer aandacht gaven aan de heiliging dan aan de rechtvaardiging. Bovendien vermengden puriteinen naar hun mening wet en evangelie. Kritiek hadden orthodoxe lutherse theologen ook op de opvatting dat goede werken noodzakelijk zijn om zalig (niet: gerechtvaardigd) te kunnen worden. Deze overtuiging zou hun inziens leiden tot de leer dat wedergeborenen hier op aarde de volmaaktheid kunnen bereiken. Ook bekritiseerden orthodoxe lutheranen de voorwaarde die in Engelse boeken aan predikanten werden gesteld, namelijk dat ze verlicht moeten zijn door de Heilige Geest. Ten slotte konden orthodoxe lutherse theologen er niet mee uit de voeten dat de Engelse stichtelijke werken werelds vermaak zoals toneel, het kaartspel, wereldse mode, dans en literatuur afwezen. Het is opmerkelijk dat al deze kritiepunten ook op het Duitse lutherse piëtisme werden gericht.

2.6 Literatuur

Burke, P., *Ik vertaal, dus ik ben. Vertalers en vertalingen in vroegmodern Europa*, Amsterdam 2005.

Burke, P., ‘The Renaissance-Translator as Go-Between’, in: A. Höfele, W. von Koppenfels (red.), *Renaissance go-betweens. Cultural exchange in early modern Europe*, Berlin 2005, 17-31.

Burke, P., ‘Cultures of translation in early modern Europe’, in: P. Burke, R. Po-chia Hsia (red.), *Cultural translation in early modern Europe*, Cambridge etc. 2007, 7-38.

Damrau, P., *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, London 2006.

Deppermann, A., *Johann Jakob Schütz und die Anfänge des Pietismus*, Tübingen 2002.

Haar, J. van der, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von (1600-1800)*, Ederveen 1997.

Hess, P., ‘Imitatio-Begriff und Übersetzungstheorie bei Georg Philipp Harsdörffer’, in: *Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur*, 21.1 (1992), 9-26.

Hof, W.J. op ’t, ‘De internationale invloed van het puritanisme’, in: W. van ’t Spijker, W.J. op ’t Hof, R. Bisschop, *Het puritanisme: geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001, 273-384.

- Jansen, J., *Imitatio: literaire navolging (imitatio auctorum) in de Europese letterkunde van de renaissance (1500-1700)*, Hilversum 2008.
- Kamp, J. van de, 'Die Einführung der christlichen Disziplinierung des Alltags in die deutsche evangelische Erbauungsliteratur durch Lewis Baylys "Praxis Pietatis" (1628)', in: *Pietismus und Neuzeit*, 37 (2011), 11-19.
- Kamp, J. van de, 'Ein frühes reformiert-pietistisches Netzwerk in der Kurpfalz in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts', in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 103 (2012), 238-265.
- Kittel, H., A. Poltermann, 'German tradition', in: M. Baker (red.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, London/New York 2004, 418-428.
- Lehmann, H., *Das Zeitalter des Absolutismus: Gottesgnadentum und Kriegsnot*, Stuttgart etc. 1980.
- Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*, Zoetermeer 1996.
- McKenzie, E.C., *British devotional literature and the rise of German Pietism*, 2 dln., niet gepubliceerde dissertatie University of St. Andrews 1984.
- McKenzie, E.C., *A Catalog of British Devotional and Religious Books in German Translation from the Reformation to 1750*, Berlin 1997.
- Milton, A., 'Puritanism and the continental Reformed churches', in: J. Coffey, P.C.H. Lim (red.), *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge 2008, 109-126.
- Robinson, D., *Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche*, Manchester, UK, Northampton, MA 2002.
- Roosbroeck, R.G.E. van, *Emigranten: Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)*, Leuven 1968.
- Schilling, H., *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert: ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte*, Gütersloh 1972.
- Selling, A., *Deutsche Gelehrten-Reisen nach England 1660-1714*, Frankfurt am Main etc. 1990.
- Sträter, U., *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall: Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen 1987.
- Sträter, U., *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1995.
- Wallmann, J., *Philipp Jakob Spener und die Anfänge des Pietismus*, 2e, herz. dr., Tübingen 1986.
- Willenberg, J., *Distribution und Übersetzung englischen Schrifttums im Deutschland des 18. Jahrhunderts*, München 2008.